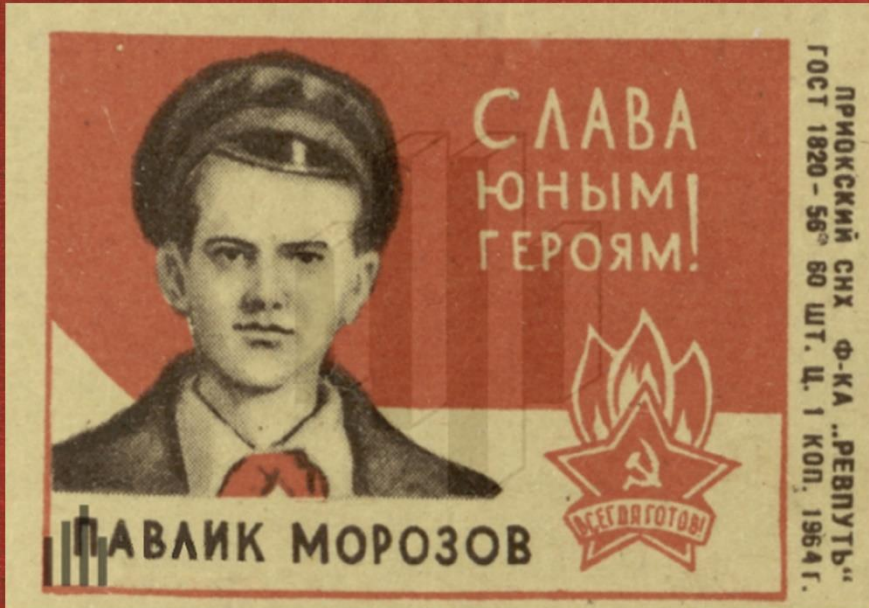

Радянське минуле:

(пере)осмислення історії

У вимірі пропаганди

цінностей

Донос як громадянський подвиг

Донос як громадянський подвиг

«Павлик не щадить нікого: попався тато – Павлик видав його, попався дід – Павлик видав його. Павлика виростила та виховала піонерська організація»

Тема доносів і доносництва була актуальною в усі часи та залишається болісною і сьогодні. Донос, як і цензура, є невід’ємним атрибутом держави як **примусового механізму управління соціумом**. Примус і донос, можливо, – «дві сторони однієї моралі», вони розраховані на те негідне, нище, що є в людині, і чим нижчий рівень свідомості окремої людини та суспільства в цілому, тим більше процвітає доносництво, плазування, холуйство, що є втіленням рабської психології, відшліфованої роками.

За радянських часів поняття «донос» означало: 1) доводити що-небудь до відома будь-якої особи чи установи; 2) робити донос, звинувачувати кого-небудь. Простежуючи етимологію слова за останні 200-300 років, можна стверджувати, що спочатку вживався термін «донесенье» як відкрите повідомлення, наприклад, рапорт чи лист, з часом починає означати «таємне повідомлення», і тепер ми відчуваємо негативне значення цього слова.

За часів Радянського Союзу доносництво було майже способом життя – з відверто аморального вчинку воно перетворилося на «громадянський» чи «партійний» обов’язок і навіть подвиг [5, с. 127] та **відносився до одних з основних чеснот радянська людина або «homo sovieticus»: бути завжди пильним та боротися з «внутрішнім ворогом»** – доносити на начальство і оточуючих не соромно, а навпаки — гідно радянської людини.

В 1930-50-ті роки у совку щосили процвітало донесення. Саме сталінські десятиліття виховали цілком особливий **типаж радянської людини-донощика** — він міг мило вам посміхатися, бути тихим і ввічливим сусідом по комуналці або непомітним колегою в конторі — але він дуже пильно стежив за вашими словами та діями, і трохи намагався донести владі.

Звідки бралися донощики? Сам собою донос був певною мірою витіснення тотального страху, яким був просякнутий сталінський СРСР — «якщо я сьогодні донесу, то влада мене прийме за свого, і принаймні сьогодні я залишуся живим». Радянські донощики, уражені Стокгольмським синдромом, навіть починали відчувати якусь особливу важливість і потребу своїх доносів, ніби починали грати з владою на одному полі, примазуючись до команди хижаків – «дивіться, я такий самий, як і ви!» Іншою стороною радянського донесення була матеріальна винагорода — свого часу донощики могли претендувати на майно того, кого відвезли на донос — принаймні могли хотіти звільнення його кімнати к комуналці і претендувати на цю житлову площу [8].

Найбільша ставка у вихованні такої радянської людини – донощика, героя робилася на молодь.

Із листа селянина с. Стайки на Київщині до газети «Коллективна нива» (1930 р.)
Я, син твердоздатчика дядя слов'янської общини Терешенка Якова Кузьмича,
зрікаюся назавжди свого батька як куркуля, ворожо настроєного проти радянської влади.
Прошу опублікувати це в пресі. Микола Терешенко.

Молодь була продуктом так званого комуністичного будівництва, головними принципами життя стали уніфікація та колективізм. У суспільстві зростала частка громадян, народжених уже в СРСР, а партійно-радянське керівництво особливу увагу приділяло вихованню молоді, в дусі більшовицьких гасел [6, с. 107]. Природне й уроджене прагнення молодої людини, школяра до самовираження, підкреслення своєї унікальності, прагнення до змін є нормою з точки зору соціальної психології. Комуністичне виховання ставило амбітну мету подолати ці риси й сформувати узагальнений образ «правильної людини». Вихід за межі дозволеного не тільки засуджувався, а й викликав пильну увагу спецслужб, незалежно від віку дитини.

За діями учнів КДБ завжди небезпідставно вбачало вплив родини. Важливим є те, що радянські батьки не мали права передавати дітям своє реальне розуміння суспільства, у якому вони живуть і працюють. Право на світосприйняття безроздільно належало партії, державі, ідеології. Кожна дитина в цьому сенсі була повною власністю держави. Батьки самі змушені були стежити й уживати заходів, щоб діти залишалися в ідейній державній власності. Простодушне зауваження дитини могло виявитися ненавмисною антирадянщиною й підвести всю родину. Педагоги були зобов'язані стежити за балаканиною учнів, вести облік необережних висловлень і перевіряти ідейну атмосферу в родині [3, с. 94].

Культ Павліка Морозова став результатом спроби совєтських партійних апаратів шляхом пропаганди утвердити в суспільстві донос як громадянський подвиг [4, с. 10].

У вищій школі впродовж навчання студенти також стикалися з численними обмеженнями. Особливо підпадали під вплив ідеології гуманітарні й суспільні науки, зокрема історія. Обов'язковими вимогами до академічних текстів стали опора на марксизм-ленінізм, дотичність до поточної соціально-політичної ситуації, наявність ідеологізованої риторики [6, с. 108].

У цілому, увага до виховання студентської молоді в «правильному» ідеологічному напрямку виступала одним з пріоритетів як партійно-державних структур, так і всієї системи вищої освіти. При цьому виконувались два основних завдання, які часом були перехресними: 1) сформувати необхідний критичний мінімум «правильних» переконань, цінностей і моделей поведінки, 2) здійснити «перевиховання» і коригування вже прищеплених сімейним вихованням «шкідливих» поглядів [3, с. 121]. Частиною університетського життя, були доноси. Атмосфера підозріливості й страху впливала на стосунки між студентами. Практика доносів була спрямована на те, щоб привчити працівника (студента) до послуху й покірності. Контроль за настроями студентства відбувався через комсомольські, партійні й профспілкові організації. Завершувалися такі засідання типовими оргвисновками: попередження, догана, сувора догана, а в окремих випадках – виключення з комсомолу.

Це була своєрідна школа «радянзму» [6, с. 110]. Усі ці заходи були покликані виробляти почуття колективізму, залежності від існуючої системи.

Символом доносів у совєтську епоху по праву вважається **Павлик Морозов**. Історія піонера, який у віці 13 років нібито викрив злочини батька-куркуля і за це був убитий його родичами, стала культовою в СРСР. Про нього складали пісні і поеми, писали книжки, ставили спектаклі і навіть оперу. При цьому Морозов був лише одним із багатьох дітей-донощиків. 1933 року, через рік після загибелі Павлика, газета «Піонерська правда» написала про нового героя — Дмитра Гордієнка з-під Ростова-на-Дону. Школяр доносив на своїх односельців, які збирали колоски, що опали, на колгоспному полі (тоді вже діяв так званий «закон про 5 колосків», за яким могли страчувати навіть за крадіжку кількох зерен). За одним із доносів заарештували двох людей, чоловіка та жінку. Її зрештою засудили до десяти років таборів, його — до розстрілу. Гордієнко за свій подвиг отримав іменний годинник, піонерський костюм та підписку на газету «Ленінські внучата». Відомий також Проня Колибін, який за схожих обставин доніс на власну матір. Жінка отримала термін, а хлопчика відправили відпочивати до Артеку. У серпні 1934 року в журналі «Зміна» розповіли про донос піонерки Олі Баликіної з Татарської АРСР на власного батька та його друзів, що розкрадали колгоспне

майно. Після її доносу на лаві підсудних опинилися 16 людей. Баликін і Фірсов отримали по 10 років ув'язнення суворого режиму, решту обвинувачених засудили до різних термінів виправних робіт. Вчинок Олі Баликіної став прикладом для нового руху дозорців, який по суті був **кузнею піонерів-інформаторів**. Дітей вчили стежити за всіма поспіль — за односельцями, котрі збирають на вже прибраних полях колоски для своєї голодуючої родини, ненависними радянському ладу куркулями, за сусідами та батьками. Навіть з'явилася книга «Юні дозорці», що була інструкцією з правильного донесення. У ній піонерам пояснювали, як виявляти ворогів народу та куди про них повідомляти. Згідно з однією з рекомендацій, донос слід особисто відвести на залізничну станцію і опустити в поштовий вагон поїзда, щоб проходити вороги не змогли перехопити лист на пошті. Рупором руху була «Піонерська правда». Її редактор Андрій Гусев нібито навіть ставив піонерам як приклад хлопчика, який доніс на директора школи, який задав дітям антирадянське завдання: «Усього в селі було 15 коней, а коли люди вступили до колгоспу, то 13 коней здохло. Скільки коней лишилося?». Подальша доля педагога невідома, але, за словами Гусева, його притягли до «суворої відповідальності» як класового ворога [13].

«Ваш донос дуже важливий для нас».

Доноси — це справді спадок Радянського Союзу, страху, терору. По-друге, поклепництво ніколи не припинялося в Росії. У Росії стрімко зростає кількість доносів. Справжній «бум» на стукачів почався в РФ після початку повномасштабного вторгнення в Україну. Росіяни доносять правоохоронцям про все: від критики влади до синьо-жовтого кольору на одязі. [7].

В Росії змінюється шкільна програма, проводяться ідеологічні уроки, школи називають іменами загиблих російських військових, а вчителі бояться доносів колег і навіть своїх учнів [9].

Приведемо декілька прикладів:

- Однією з перших постраждалих від доносу за антивоєнні висловлювання була вчителька Ірина Ген із Пензи. Вона викладала англійську в училищі олімпійського резерву. Одна із учениць поскаржилася, що не зможе поїхати на міжнародні змагання після того, як російських спортсменів усунули від них. Ген відповіла, що «поки Росія не почне поводитися цивілізованим чином, це триватиме вічно» і розповіла учням про бомбардування українських міст. Хтось із учнів розповів про це батькам, котрі й донесли на педагога. У пензенське училище олімпійського резерву, де працювала Ген, 23 березня приїхав співробітник ФСБ і заявив вчительці, що вона мала «необережність розмовляти з дітьми на, скажімо так, не зовсім дозволені в нашому суспільстві теми» та «допустила велику помилку, повідомивши дітям про бомбардування будинки в Маріуполі». Одразу після цього Ген написала заяву на звільнення. Тепер Ген загрожує штрафом до п'яти мільйонів рублів або позбавленням волі на строк до 10 років за статтю про «фейки».

- За півтора місяці з початку повномасштабної війни таких історій побільшало: вчителі одними з перших зіткнулися з доносами. Крім Ірини Ген, постраждала вчителька англійської мови із Сахаліну Марина Дуброва. На перерві учні запитали її, як вона ставиться до війни в Україні. Вона відповіла, що вважає війну помилкою. Учні зняли відповідь вчительки на відео, а через деякий час хтось із батьків передав запис до поліції. У результаті Дуброва отримала штраф за дискредитацію збройних сил РФ. Сама вчителька була «в жаху від агресії, яку виявляють діти під час обговорення українських подій, а також від методичок про «спецоперацію», які спустили до шкіл».

- На викладачів у ВНЗ теж почали стукати. Співробітниця Амурського державного університету Євгенія Пайгіна назвала неадекватними людей, які клеять на свої машини букви Z та V, та сказала студентам, що російська армія бомбить мирних жителів України. На викладачку поскаржилася мати однієї зі студенток [12].

Таких прикладів можна навести вдосталь. Експерт, Сергій Громенко [11], вважає, що відродження інституту доносів легко пояснюється: «Ми бачимо потужний тренд останніх років на архаїзацію російського суспільства. Усі нормальні країни намагаються рухатися із сьогодення в майбутнє, але Росія принципово розвернулася в протилежний бік. І в межах того, що вся ця державна машина рухається до теорій і практик радянської системи, неможливо уникнути цього повернення до стукацтва».

У нинішніх умовах доноси — це потужний інструмент виявлення незадоволених, нелояльних громадян.

Пояснюючи, чому пересічні російські громадяни готові доносити на своїх співвітчизників, Сергій Громенко запевняє, що доказ своєї лояльності в Росії стає необхідним елементом виживання. «Один із найпростіших способів довести свою лояльність — звинуватити когось іншого, це лише превентивний механізм, — наголошує експерт. — От і виходить, що якщо ти сьогодні не донесеш на вчительку, то завтра замість тебе це зробить хтось інший. Але тоді постраждає не тільки вчителька, а вже й на тебе косо подивляться — а чому ти не доніс?».

А співробітник «Меморіалу» Олексій Макаров бачить очевидну схожість між трьома епохами: 1930-ми, пізньорадянськими роками та сьогоденням. І тоді, і зараз у суспільстві склалася ситуація, сприятлива для людей, що люблять скаржитися владі на сусідів: «Це просто такий тип людини, якій до всього є справа, яка таким чином виявляє свою громадську активність, - вважає він. - Інше питання, як на це реагують органи держави. Відправляють у кошик для сміття або порушують справу». Корінь проблеми - не в особливому типі людей, а саме в атмосфері у суспільстві – влада робить нормою розмови про внутрішніх ворогів - ось люди і починають цих ворогів шукати.

«На жаль, щоб виявити найгірші сторони людей, не потрібні роки зусиль. Достатньо створити ситуацію безкарності та заохочення, і досить швидко ця стадія настане», - робить висновок Олексій Макаров [10].

Підсумовуючи, ми вважаємо, що варто зауважити, що права людини є загальнолюдською цінністю, а рівність прав і свобод усіх людей – це найвища суспільна цінність. Право на свободу слова і право на приватність не перебувають в ієрархічній залежності і мають однакову цінність. На цьому неодноразово наголошував Європейський Суд з прав людини. Вони однаковою мірою захищаються Європейською Конвенцією (статті 8 та 10), а також Конституцією України (статті 32 та 34). Свобода вираження поглядів, звісно, не є безмежною, вона пов'язана з обов'язками і відповідальністю. Будь-яка особа, яка вирішує розкрити інформацію, має ретельно перевірити (наскільки дозволяють обставини), чи є така інформація точною та надійною.

Звичайно, людина, репутації якої завдали шкоди, намагатиметься захистити своє право на повагу до особистості та приватне життя. Існування в державі механізму захисту людини й справедливого вирішення питання – основа демократії. Вирішення спору судом є **найбільш очевидним способом такого захисту.**

Отже, з розвитком духовності та відкритості суспільства, створенням інформаційного суспільства, при переході людства на якісно новий рівень свідомості донос як явище повинен відмерти «природним шляхом». І це буде справжньою ознакою демократичного, відкритого і духовного суспільства, до якого Україна наближається.

Список використаних джерел та літератури

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України / Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> , відвідано 26.12.2023
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) // Відомості Верховної Ради України / Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text , відвідано 26.12.2023
3. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія.– Запоріжжя : Інтер-М, 2019. – 432 с.
4. Келли Катриона. Товарищ Павлик. Взлет и падение советского мальчика героя. М.: НЛО, 2009. — 93 с.
5. Кушакова-Костицька Н.В. Доносництво: право та етична сторона проблеми // Проблеми філософії права. Том II. – Київ-Чернівці: Рута, 2004. – С.127-131.
6. Михайлів І.Г. (ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ «РАДЯНСЬКОГО» У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 32 (71) № 3 2021. – С.106-114.
7. Гичко М. В РФ вчителька написала донос на екс-учня через аватарку в соцмережі // УНІАН. – 2023. – 29 липня / Електронний ресурс: <https://www.unian.ua/russianworld/v-rf-vchitelka-napisala-donos-na-eks-uchnya-cherez-avatarku-v-socmerezhi-12344820.html> , відвідано 03.01.2024.
8. Доноси, задрість і заборони СРСР: чому «добрі радянські люди» такими не були // Редакція Радіо Трек. – 2021. – 18 грудня / Електронний ресурс: https://radiotrek.rv.ua/news/donosi-zazdrist-i-zaboroni-srsr-chomu-dobri-radyanski-lyudi---ce-prosto-mif_280744.html , відвідано 06.01.2024.
9. Зотова Н. Доносы, военная подготовка, парты героев. Как изменилась российская школа с начала вторжения в Украину // BBC News. – 2023. – 10 травня / Електронний ресурс: <https://www.bbc.com/russian/features-65474892> , відвідано 09.01.2024.
10. Зотова Н. Чим доноси доби путінської відрізняються від сталінської // BBC News. – 2023. – 5 вересня / Електронний ресурс: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66718018> , відвідано 09.01.2024.
11. Корольова Є. Країна стукачів. Як у Росію повернувся інститут доносів // Фокус. – 2022. – 14 квітня / Електронний ресурс: <https://focus.ua/uk/politics/512216-kak-v-rossiyu-vernulsya-institut-donosov> , відвідано 09.01.2024.
12. «Настучавший, видимо, внимательно слушал президента». Как в России возрождаются доносы // Редакція Черта. – 2022. – 15 квітня / Електронний ресурс: <https://cherta.media/story/kak-v-rossii-vozrozhdayutsya-donosy/> , відвідано 02.01.2024.
13. Снегов Е. Особо бдительные товарищи. Как доносительство стало привычкой советских людей // Секрет Фірми. – 2022. – 02 червня / Електронний ресурс: <https://secretmag.ru/stories/osobo-bditelnye-tovarishi.htm> , відвідано 08.01.2024.